

վրայ Lidén, Arm. Stud. էջ 51—52, Հմմտ. մանաւանդ կիւմր. ցյրրս "ած եււ, զրկել, եւ հայ. —ծ—:

3. Նշան արմ.—էն իրեն բացատրութիւնը կը գտնէ հայ. ծռռ (ռարմ.) *Թիւր, ալ = *gōrsos, Հմմտ. նշանակութեան վրայ. հանգղ. cerryan "to turn" (drehen):

4. Հայ. ծռռիլ —քէմ—ի հետ կապուելով է բոս իս (Հմմտ. արմ.—ի ծ ալլակերպութեան es— ընդարձակութեամբ *gōsli—էն):

5. Հայ. միւսոր *միւս—հատ—քէն է, բար. դռթիւնը միւս եւ եւս(աւիւ) բառերուն, Հմմտ. նշանակութեան վրայ լատ. in-sec-tum, որմէ գ. Insekto "միջատք", առ seco "կորեմ":

6. Հայ. նովնի *ո. —նույոս—էն է. ըստ իս, Հմմտ. լատ. op-acus "schattig" ըստ Walde-ի 431 սկզբնաբար "entgegengesetzt, der Sonne abgewendet", որ յատկապէս օր —ին ալ նշանակութիւն է եւ այսպէս նովնի ձեւին վրայ ալ հասկնալու է:

(Հարմարութիւն) ՂՈՒԿԱՍ ԲԱԳՈՐՈՊԱՆՆՈՒ

Ի ԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՆՆՈՐԿ ՄԸ ՀԱՅ ԻՐԱՆԵՆԸ ՊՈՏՄՈՒԹԵՆԸ
ՎՐԵՑ ՆԻՑ ԿՐԹՏԵՆՈՒՄ ԵՐԿՈՍԻՐԱԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Հարմարութիւն)

3.

Յայս վրայ մեր հետազոտութիւնը հայ իրաւանց պատմութեան շուրջը յատկապէս երկու իրաւանց մատեն յերեւան հանեցին, Միտթար Գօշի եւ Սմբատայ: Կը միայ այժմ ի մտոյ նկատել իւրաքանչիւրն առանձին առանձին:

Բ. Հայոց ուղբոյն իբրեւնց Մարտիկ. Միւնիւնայ իմ Միւն Հայոցոսի Գրառարարութիւնը. Միւնայ իմ կիւմրիս Օրբնութիւնը (ք. 56—99): Տեսնենք նախ

1. ՄԻՒԹԱՐԱՍ ԴԱՍՏԱՍԽԱՆԳԻՐՔԸ:

«. 2եւոթիւր: Բաստամանց իւր ընդարձակ Յառաջարանին մէջ նուիրած է առանձին բաժին մը Միտթարայ Գրառարարութեան ծանօթ ձեռագիրներուն (էջ 109—114). օգտուելով այս տեղեկութիւններէն նաեւ Ոստիցապետն Կարստ (ք. 56—58) խօսած է այս մասին համաս զլիւով մը: Այս նկատմամբ հայ ընթերցողներն Բաստամանցին խաւրելով, կը բաւականանան հակիրճ ամփոփումովս:

1. Էջմիածին կը գտնուի ըստ Բաստամանցի հետեւեալ թուերն (հին թուարկութեամբ). թ. 488, 489, 490, 492, 749, օրինակ մ'ալ Սինոդի Մատենադարանին մէջ: Աստղեկ մակնէն հնագոյնն է թ. 492, յամէ 1295:

2. Վեհեմիկ՝ Միտթարանց քով՝ թ. 1237, որ ըստ Հ. Ալիւ. 1184էն իջնին իսկ Միտթարայ ձեռքէն: Բաց ասկից թ. 214, 368, 434, 451, 590, 993, 1449 եււ:

3. Վեհեմիկ՝ Միտթարանց քով. թ. 205, որ կը համապատասխանէ Էջմիածին թ. 492ին: Վերջերս ստացած է նաեւ թ. 579, 581:

4. Մոսկուա՝ Լազարեան ձեմարանը:

5. Պարիս՝ Ալք. Մատենադարան, թ. 55, 111, 103, 104:

6. Բերլին՝ Արքեպիսկոպոս Մատ. թ. 56:

Մասնաւոր անանց օրինակներն. —, Կարպետ Անալիսիայի եպիսկոպոսին. ք. Սարգիս եպ. Զաւարեանցի:

Կարեւորագոյններն էլմ. թ. 492 եւ Կարպետ եպիսկոպոսի ձեռագիրներն են:

ք. 2եւոթիւր Գրառարարութիւնի Բ. Իմբնութիւն (ք. 58—62): Այս ծանօթ ձեռագիրները կարելի է երկու խմբի բաժնել.

ա. Խումբ, որուն ներկայացուցիչն են Էջմիածին թ. 490 եւ 492:

բ. Խումբ, որուն ասիկ կ'երթան միւս ձեռագիրք:

Այսպիսի դասաւորութիւն հարկ է ընել նկատելով յատկապէս արտաքին յօրինուածութիւն, որով կը զանազանուին իրարմէ 2եւոթիւրք: Ա. Խմբի ձեռագիրք՝ բնագիրն կրկին մասի կամ գրոց կը բաժնեն, 1. Վեհեմիկ կամ Էլեղեմիկ, եւ 2. Ալիւ—Էլեմիկ կամ Իււս—Էլեմիկ գրքերն ալ իրենց յատուկ գլխաւորութեամբ: Այս խումբն ամենէն հնագոյն ընագիրն կը ներկայացընէ, ուր չկայ տակաւին նիւթոց օրինուածութիւն եւ գլխոց կարգը գործածուած աղբերց համեմատ կը յաջորդէ, ասիկ նիւթն ալ այնպէս դասաւորուած է եւ ուսումնասիրուած, ինչպէս աղբերքներու մէջ էին:

Այս պարզապէս կերպական բաժանումը կանոնական եւ աշխարհական իրաւունքի, գոյութիւն չունի Բ. Խմբին մէջ. հոս բովանդակ Գրառարարութիւնը մէկ գիրք է, գլխաւորութիւնն ալ ըստ այսմ անընդհատ կ'ընթանայ: Բաց ասկից մեծածաւծ է նաեւ նիւթոց ներքին յօրինուածութիւն մը: Այս պատճառաւ Բ. Խումբը առաջնորդ հանգէպ կը մտնէ յայտ:

նապէս իւր կրօններութիւնը, եւ Սմառայ Օրինագրոց նմանութիւն մը կը կրէ:

Բ. խմբին տարբերութիւնն առաջին յերեւանի ինքնապէս բովանդակութեան կողմանէ. կարգ մը գլուխներ, որոնք Ա.ին մէջ կը գտնուին, Բ.ին մէջ ի բաց ձգուած են: Այսպէս Ա. խմբի կանոնական գրքին իբր վերջարան դրուած ճիւղ—ճիւղ գլուխներն Բ.ին մէջ ներս չեն առնուած եւ առար տեղ մուծուած է Գինեմոլութեան վրայ ինքնակց կանոն մը, որ Ա.ին մէջ չկայ, թէեւ, ինչպէս կը գիտէ Ռուսցական (p. 59), թէ վերին յաւելուածն եւ թէ Ա. խմբին 121—123 գլուխներն անվաւեր, յետոյ ներմուծուած մասունքը հարկ է նկատել:

Մանր նկատելով Բ. խմբի շեղագիրներն, կրնանք նոր դասաւորութիւն մ'աւ ընել, երկու ստորաբաժանմամբ.

ա. աստիճան, շեղ. վեցեր. Թ. 489.

բ. աստիճան, շեղ. իշմ. Թ. 488. Սին. եւ միւսները:

Եղական տեղ կը բռնէ Թ. 749ը, որ մասամբ Ա. խմբի կը պատկանի՝ կրկին գրոց բաժանմամբ եւ յատուկ գլխակարգութեամբ, եւ մասամբ Բ. խմբին շեղագիրն. նիւթը եւ լեզուի տեսակետով:

Այս դասաւորութիւնն անհրաժեշտ կարեւոր է շեղագրայ արժեքն գնահատելու համար: Ա. խմբին համեմատութեամբ Բ. (= Բ. խմբ. 1. աստիճ.) եւ Գ. (= Բ. խմբ. 2. աստիճ.) խմբերն կրտսերագոյն ժամանակի խմբագրութիւն կ'երեւան: Առաջինն ամենէն մերձաւորն է Բ. խմբ. որուն առարկայական տարբերութիւնը երկուքին մէջ էական եւ արտակարգի չեն, աւելի կերպական են փոփոխութիւնը եւ խտորմունքը, որ զգալի է յատկապէս Թ. 489ի մէջ, որ լեզուի կողմանէ ռասկայած, հարթուած է եւ նիւթի կողմանէ քաջ համապատասխան, մասնաւորապէս համապատասխան են այն յօդուածք, որոնք գործնական նշանակութիւն չունին, այսպիսիք երբեմն ամբողջութեամբ ալ դուրս ձգուած են. օր համար յայտարարած է հոս դատաստանագրոց Ներածութիւնն: Ընդհակառակն Գ. խմբին ցոյց կու տայ նոյն իսկ բնագրէն էական փոփոխութիւն մը՝ կատարուած գիտակցութեամբ եւ մասնաւոր ձգտումով: Այս ձգտումն կը ձգնի յատկապէս Ա. խմբին մէջ տիրող կանոնական տարրերին ամփոփել, կրճատել եւ ըստ կարի ազգային ժողովրդական եւ սովորութեան իրաւունք մուծանել եւ արժեքներ: Եւ այս շատ բնական էր: Միխիթարայ դատաստանագիրքն իր

առաջին խմբագրութեան մէջ շատ անբաւական էր ժողովրդական նշանակութիւն ստանալու. որպէս զի մօտենար ժողովրդական, ստանար քաղաքական նշանակութիւն, հարկ էր յարմարը ներշնչել այնմ: Երբ ի վիճակաւ ազգութիւնը նոր ծրող հարստութեան ժամանակ նոր կազմակերպութիւն ընդունեցաւ, հարկ էր այնուհետեւ անոր համեմատ տեղի տալ նոր հոսանքին: Միխիթարայ դատաստանագրոց այս վերանորոգութիւնը կատարուեցաւ ներկայ Գ. խմբագրութեամբ, որ ամեն նշաններով, թէ առարկայական եւ թէ լեզուական, դէպ ի վիճակաւ կը միտի, կրկինեան ժամանակն կը մասնանշէ եւ յարմարեցուած է այն կողման ժողովրդեան կարգերուն: Այս իսկ պատճառաւ Գ. խմբագրութիւնն կը հանդիսանայ նախակարգապետ մը եւ նախապէս օրինակ ապագայ Սմառայ Օրինագրոց. այնպէս որ այսօր Հայոց բուն իրաւունք, այս է՝ ազգային սովորութեան իրաւունք ծանօթանալու համար չի կրնար Միխիթարայ նախնական դատաստանագրոց ամենէն մերձաւորագոյն՝ Ա. խմբագրութիւնն առաջին տեղին բռնել, այլ Գ. խմբագրութիւնն, որ զտուած է կանոնական եւ օտար տարրերէ, եւ աւելի յատկապէս կը պատկերէ ժողովրդական իրաւունքը:

Եթէ սակայն բանասիրական-բնագրութեան հայեացքով նայինք, նախապատուութիւնը հարկ է Ա. խմբին տալ, եւ այս տեսակետով ուղիղ է Բատաւեանցի ընթացքը, որ իւր հրատարակութեան հիմն ընտրած է նախնականին ամենէն մերձաւորագոյն Թ. 492 շեղագիրն. բայց ոչ konsequent, երբ բնագրին մէջ մերթ ներս կ'առնու նաեւ Բ. եւ Գ. խմբերէն հատուածներ, որոնք չկան Ա. ի մէջ, հետեւաբար եւ չեն սկզբնական, այլ անագանագոյն յաւելուածներ եւ բնագրին ընդլայնում:

Բ. Միխիթարայ դատաստանագրոց շեղագիրն, յօդուածքն էւ հանդիմանիք (p. 62—93): Միխիթարայ դատաստանագրոց նշանակութիւնն իմանալու համար հարկ է համառօտօր ծանօթանալ նախ հեղինակին անձնաւորութեան եւ յարաբերութեանց:

Դատաստանագրոց հեղինակն ճանչցուած է Միխիթար, մականունով «Գօշ»: Դժնած ԺԻ դարու երկրորդ կիսուն ի Գանձակ (այսօր Եղեռնաբերկնոյ) Սեղուկեանց եւ Թաթարաց տիրապետութեան ժամանակ. «Ի ժամանակի միացելը սակաւ իշխանաց ի կողման յաշնոյն», ի մանուկ տիղ կու տայ ինք զինք ուսման առ ոտս Բովհ. Տաւուշեցոյ, որմ կ'ընդունի նաեւ վար-

դասակարգման աստիճանը: Ուսումն քարգահընելու նպատակաւ կը ծանապարհորդէ գիւտութեան կենդրոն Տոշակուած Սեաւ լեռան վանքը ի Վիլիկիա: Ի դարձին Կարին կը ծանութանայ Կայնեյ վրացի իշխ. Բուրգի Տեա: Դառնալով ի Գանձակ մահմետական թունաբաններու ճշդումներէ ներսուած՝ քիչ վերջը կը թողուհայրենիքը եւ Աղուանից Ստեփանոս Կաթողիկոսի հրաւիրանքով Կապուսի Մարգարիտայէն գաւառը Հաթիքը ամրոցին տէր վաստանգ իշխանին քով, ուր երկար կը մնայ: Նոյն ատենները իրեն ծանօթ Բուրգ իշխանը կը վերադառնայ հայրենիք եւ կը տիրէ նախկին իշխանութեան. Մխիթար անոր խորհրդով իւր բնակութիւնն կը փոխէ Կայնեյ Գեաթիկ վանքը: Գեաթիկ սակայն քիչ յետոյ թշնամեաց օտից տակ անպատգառնալով, կը ստիպուի Մխիթար իւր հասարակութեան հետ դիմել Զաքարէ եւ Խանէ եղբայրք երկրորդ, որոնք նոյնպէս վրացի իշխան էին. Խանէ փեսայացած էր Բուրգի Տեա: Հոս 1193ին Զաքարէ եւ Խանէ եղբայրք, Ստեփ. Կաթ. ի եւ Հաթիքը վաստանգ իշխանին ձեռնառութեամբ կը կոտորացան Նոր վանք մը — զոր առաջինն անուամբ կը կոչէ «Նոր Գեաթիկ», որուն վանահայր ալ կը կարգուի: Մեծ համբաւ կը վայելէր Մխիթար, ժամանակակիցը կը կոչէին զինքը «Մեծ վարդապետ», եւ եկեղեցական եւ գիւնական խորհրդով մէջ վճռական կը նկատէին իւր հեղինակութիւնը, ինչպէս Ժ. Գառու առաջին տասնեակի խորհրդներէ կը տեսնուի: Վախճանեցաւ 1213ին:

Մխիթար իրեն «վարդապետ», ոչ միայն կանոնական իրաւանց, այլ ըստ պահանջման ժամանակին քաղաքական հանգամանաց, նաեւ քաղաքական իրաւանց եւ գաղափարական խորհրդներու պէտք էր ծանօթ ըլլալ: Վարդապետը թէ եպիսկոպոսին օգնականն էր եւ թէ եպիսկոպոսական գաղափարներու մէջ գահազուլուր: Ըստ այսմ ինքը թէ միայն տեղական իրաւանց ծանօթ չէր, այլ նաեւ դրացի ժողովրդը իրաւունքի տեղեակ էր, կարելի է ցուցնել իւր Գաղափարաւորութեան տեղերէն, ուր այլեւայլ օրէնքներ կը յիշատակէ յունահռոմէական, իսլամական եւ վրական իրաւունքէն եւ կը համեմատէ հայկականին հետ: Թէ ինչ ճամբով ստացաւ Մխիթար այս ծանօթութեւնը:

1 Վարդապետի կանոնական նշանակութեան մասին տես Բ. Վ. Կիւլեւեթեան «Վարդապետութեան աստիճանները» մեր մէջ, Լոյս 1905, էջ 1079-1906, էջ 55-60, 78-82, 102-106 եւն:

Թիւրք: սկզբնական աղբիւրներն ուսումնասիրելով թէ բերանացի աւանդութենէ օգտուելով, կարելի չէ ճշդիւ ըսել: Յամենայն դէպս ծանօթ չէր յունարենին, ինչպէս Կարստ կը միտի ընդունիլ. իսկ յոյն աղբիւրներն գործածած է հայ թարգմանութեամբ (ը. 64, 55), Թէ գրագոր աղբիւրներէ զատ նաեւ բերանացի աւանդութենէ եւս օգտուած է, ինքն ալ կը վկայէ. այսպէս Գաղափարաւորութեան մէջ (էջ 65). «Երկրորդ առումը յամենայն ազգաց քրիստոնէից իրեն ի հարազատ եղբայրք, զոր լուսք եւ տեսք ի նոսա բարւոք գաղափարաւոր հաւանք ի գիրք»: Արդեամբ ալ «Մեծ վարդապետ», իւր պարզմաստակ կենաց ընթացքին մէջ ծանապարհորդութիւններով եւ դեգերութիւններով դրացի երկրները — ի Վիլիկիա եւ վրական սահմանները, նպատաւոր վիճակի մէջ էր օտար ազգաց իրաւունքները գաղափարներու մէջ կենդանի հրահանգներէ եւ անմիջական գործածութենէ սորվելու: Դարձեալ եղան առիթներ, երբ կորգ մը ներքին եւ արտաքին խորհրդներու մէջ իրեն գործնական գաղափարաւորութեան ի կողմանէ հեղինակ ճանչցուեցաւ: Դոյնը պէտք չէ նկատել նաեւ իւր անդադար յարաբերութիւնքը իշխանական արքունեաց հետ, զլիսաորաբար իւր երկարժամանակեայ դադարումը վաստանգայ քով, որ մեծապէս ազդեցութիւն թողոցած պիտի ըլլայ այս տեսակէտով: Այս շրջաններու մէջ եւ այսպիսի ազդեցութեան ներքեւ էր, որ ծագեցաւ իւր մէջ գաղափարաւորութեան մասնաւոր գաղափարը:

Գաղափարաւորութեան կազմելու ժամանակ ընտրուած եղանակն եւ յորիմուածութիւնն

1 Մխիթար բաց ի Գաղափարաւորութեան հեղինակն է նաեւ ուրիշ շատ մը գրութիւններ. հարեւոյցի յիշենք հոս:

1. Մեկնութիւն Երեմիայ.
2.   "   Եսայիայ.
3.   "   Ժ. Բ. Մարգարէից.
4.   "   Մարգարէից.
5. Աւանդ.
6. Թաղի յազգաց վրաց.
7. Բան իրաւունք վանքի զգուշութեամբ սպասուորքը մարմնայ եւ արեան ճեւառ:

Գաղափարութեան արժանի են այս գրութիւններէն մանաւորապէս վերջին երեքը, որոնց մէջ կը ցուցնեն հեղինակն ըստ բացայայտ կերպով իւր գաղափար կործակութիւնն, եւ գաղափարական վիճակն ինքզինք մէջ իւր արդարադատութիւնն եւ քննութիւնը. մանաւոր Եղ. վրաց թիւրք մէջ (հրա. ԱՐԲ, 1900, էջ 497-504, 562-68, 1901, էջ 55-61, 121-127. Աւանդութեան մասին հմտ. Կարստ, ը. 65 ծան.):

մանրամասն նկարագրած է Միխիթար իւր ներածութեան մէջ (էջ 5 եւն, Կարստ, p 66—81) ուսկից յառաջընթացութիւններ աւելորդ են հոս: Միխիթարայ բացատրութենէն կը տեսնուի թէ:

1. Ինքը չի գիտեր բնաւ հայթայթել ամէն ժամանակի համար բացարձակապէս արժող Դատաստանագիրքը մը, այլ պարզապէս ընձեռել յեռնալի՝ ինչ կամ ուրիշ ինչ, զոր ընդարձակել եւ ամբողջացնել յաջորդներու կը թողու: Այս ծրագրին լիով կը համապատասխանէ անտաշ, անարդար կերպարանքը, որով կը ներկայանայ մեզի գործքը իւր հնագոյն ձեւին մէջ: Ուշիղ է Բաստամեանցի նկատողութիւնն թէ Դատաստանագիրքն անկատար գործքի մը ազդեցութիւնը կը թողու մեր վրայ, որ թերեւս հեղինակին մահտամբն ընդհատուած ըլլայ:

2. Միխիթարայ գործն ըստ նկարագրին եւ որպիսութեան, ամփոփում մ'է կանոնադրոց, գրեթէ բովանդակ Դատաստանագիրքն նուիրուած է եկեղեցական կանոնական իրաւանց, եւ ակամայ կը ձգէ մեր միտքը արեւելեան եկեղեցւոյ ոմոսթանը: Հեղինակէն աշխարհական իրաւանց գիրքը պարզապէս եկեղեցականին համար յաւելուած մը եւ անոր ընդարձակում մը նկատուած է: Եւ արդէն գրոցս յօրինման նպատակն եղած է ընդհանրապէս տալ քրիստոնէական-հայկական հասարակաց իրաւանց մատեան մը՝ հիմնած մովսիսական-կանոնական իրաւանց վրայ: մատեան մը, ուր բիւզանդական-հռոմէական եւ յունական ընկալեալ իրաւունքներն հաշտեցուին գաւառական պէսպէս սովորութեան իրաւունքներու հետ: Այս տեսակէտով է իմէ նայինք, կը պարզուին մեր աշաց իրենց յատկութեան մէջ Դատաստանագրոցն ձգտումը, մեթոդը, յօրինուածութիւնն եւ հանգամանքները: Միխիթարայ ձգտումն եղած է հոս նաեւ սովորութեան իրաւունքները նշանակաւից եւ արժող ընծայեցընել:

3. Ծանրանալով Միխիթարայ գործածած աղբիւրներուն վրայ՝ կրնանք հոս մատնանել յատկապէս.

1. Բնական օրէնք.
2. Քրիստոնեայ ժողովրդոց սովորութեան իրաւունք.
3. Մահմետական իրաւունք.
4. Մովսիսական օրէնք.
5. Կանոնական իրաւունք:

Գլխաւոր աղբիւր ծառայած են Ս. Գիրքը եւ Կանոնագիրքը, ուսկից մէն մի քաղուած կարելի է յանուանել Նշանակել (տես այս մասին՝ p. 85—91): Ուրշափ ալ սակայն ընդարձակենք մեր հետազոտութիւնը աղբերաց մասին, պիտի մնան զեւ կարգ մը ինքնուրոյն օրէնքներ, որոնց աղբիւրն աւ այժմ ի վիճակի չենք ցուցնել յականէ յանուանել. այսպէս. Բ. գրոց 35—38, 54—61, 105—130 գլուխներն: Ուսուցչական կը միտի ասոնցմէ ամանք սովորութեան իրաւունքէն վերջուած, եւ ոմանք Ասորական ոմոսթանէն ներս առնուած համարել (p. 109—113):

Մահմետական իրաւանց ծանօթութիւնն ստացած է անշուշտ հանապազօրեայ շփմամբ: արաբ-թուրքական վարչութեան հետ: Արգեամբքը ալ Դատաստանագրոց մէջ երբ խօսք կ'ըլլայ այս կարգի իրաւանց վրայ՝ յատկապէս մահմետական սովորութեան իրաւունքն կ'ակնարկուի, միայն ինչ ինչ տեղեր, մասնաւորապէս պատժական իրաւանց եւ դատաստանի վերաբերեալ խնդիրներու մէջ կ'երևայ թէ ազգուած է ուղղակի մահմետական իրաւունքէն եւ իրաւագիտութենէն (p. 92), նոյն իսկ գրի առնելով:

Իսկ քրիստոնեայ ժողովրդոց սովորութիւնք ըսելով իմանալու է գլխաւորաբար ասորական եւ յունական իրաւունքները. ի թիւս որոնց նաեւ վրականք: Այս զգալի է Դատաստանագրոց շատ մ'ակնարկութիւններէն (էջ 31, 165): Յունական իրաւունքներու ծանօթացած է ապահովապէս բերանացի աւանդութենէն, այն ձեւով, ինչպէս յընթացս դարուց մնացած է հայ ժողովրդական կենաց մէջ եւ ընդունուած: Յունական (հռոմէական) իրաւագիտական մատենագրութենէն, որչափ կը տեսնուի, միայն միջնորդաբար — հայերէն կամ ասորերէն թարգմանութեամբ — օգտուած է, քանի որ տարակուսական է հեղինակին հմտութիւնն յունարէնի:

Դիւրահասկանալի է Բուլան օրէնքով ակնարկուածը, այս է՝ յաւիտենական, պարզ մտք՝ իրին բնութենէն ճանաչելով՝ ամենուն համար արժող, անբեկանելի իրաւունքը: Բայց այս Բուլան օրէնքն Միխիթարայ քով անձուկ մտք չէր, նա զօրութենաբար այնու նաեւ սովորութեան իրաւանց հիմնական սկզբունքները կը հասկնայ:

Այս հնգապատիկ աղբիւրներն մի առ մի մատնանշելով չենք ուզեր բնաւ կարծել տալ

թէ Մխիթարայ գործը տար իրաւանց հաւաքածոյ մ'է. դատաստանագրոցս մէջ, ինչպէս յաճախ առիթ եղաւ ըսելու, նշանաւոր դեր խաղացած է նաեւ ազգային սովորութեան իրաւունքը: Նոյն իսկ մովսէսական-կանոնական օրէնքները, որոնք հիմն կազմած էին գործոյս, ուրիշ բան չեն շատ տեղ, բայց եթէ արտաքին յեռակէտեր պարզապէս, որոնց իրրեւ բարձրագոյն ճոխութեան վրայ յեցած կը յերիւրէ իւր սեպհական տեսութիւններն — աւելի օգտուելով հայ ժողովրդական իրաւունքէն եւ անոր յարմարընելով:

Դ. Դատաստանագրոցս ուղեւ: Կարեւոր հարց մ'է վերջապէս, թէ ինչ գործնական արժէք եւ գործածութիւն ստացաւ Մխիթարայ դատաստանագիրքը դատաստաններու մէջ (p. 98—99):

Մխիթարայ դատաստանագիրքը իւրեւ իրապէսց մասնան կոչուած էր ընդարձակ մօք եւ սահմանով՝ թէ կանոնական եւ թէ քաղաքական խնդիրներու մէջ դատաւարութեան կանոնը ցոյց տալ, եւ այս հաւասարապէս թէ հոգեւոր-եպիսկոպոսական եւ թէ աշխարհական դատերու մէջ: Դատաստանագիրքը իւրեւ առանձնական (privat) հաւաքածոյ իրաւանց յօրինուած՝ առանց որ եւ ինչ քաղաքական վաւերացման կամ հրատարակման թէեւ մերկ էր ընդհանուր պարտաւորիչ իրաւունքի զօրութենէն, հետեւաբար պարունակած օրէնքներն ալ պարզապէս ազատական (facultativ) էին եւ ոչ օրինաւոր, բայց օրովհետեւ սովորութեան իրաւանց մեծ տեղ շնորհուած էր, այս իսկ պատճառաւ ոչ միայն դատաստանական խնդիրներու մէջ գործածուած է, այլ եւ ամէն ժամանակի համար ի վկայութիւն բերուած եւ մասնաւորապէս իրրեւ հայ ազգային դատաստանագիրք վաւերացուած է: Թէ նոյն իսկ իւր կենդանութեան ժամանակ ինքը գրոցը յօրինման յորդորող Վախտանգի, զինքնի, Զաքարիի եւ այլոց քաղաքական դատերու մէջ ի կիրառութեան էր, պայծառ կը տեսնուի իւր յիշատակարանէն, ուր կ'ընէ. "Տէր Աստուած վախճել տացէ աստուածաւոր եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Վախտանկայ, որդւոյ Հասանայ ի կողման իւր զգիրքս դատաստանի, անսխալ ուղղութեամբ վարել զպատուիրան սորին" (Հայապատում, Բ. 2, էջ 389): — Թէ նաեւ եպիսկոպոսական դատաստաններու մէջ — գլխաւորաբար գործոյն Մեկենաս՝ Աղուանից Ստեփանոս Կաթողիկոսին միջնորդութեամբ, եւ

ապա ուրիշ տեղեր ալ մուծուած է, տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ: Բայց դատաստանագրոցս մեծ նշանակութեան գեղեցկագոյն վկայք են Չեռագիրքը, որոնք այնպէս մեծ քանակութեամբ չորս կողմ պիտուած են — ինչ ինչ փոփոխութիւններով:

Յիշեցնել վերը, թէ Դատաստանագրոցս Գ. Խմբագրութիւնը Կիլիկիան հոգի վրայ ծագած էր, եւ այն Սմառայ օրինագրոց երեւալէն յառաջ, որ սպացոյց է, թէ այն կողմերն ալ — ի փոքր Հայս — կը ծառայէր դատերու ժամանակ ուղղեցոյց մը, կանոն մը. այս նշանակութիւնն չկրնացոյց յաջորդեմորդեան քով նաեւ երբ Սմառայ Օրինագիրքը պաշտօնապէս վաւերացուեցաւ Կիլիկիան տէրութեան մէջ, ուր տիրող հանդիսացաւ բացառապէս միջեւ պետութեան կործանումը. մինչդեռ Մխիթարայ դատաստանագիրքը շատ աւելի ընդարձակ նուաճումներ ըրաւ՝ աւելի երկար տեւողութեամբ. թէ ի Մեծ Հայս եւ թէ գաղթականութեանց մէջ նկատուեցաւ մի միայն հետեւելի դատաստանագիրք, ցայսօր իսկ իւր գործնական նշանակութիւնն պահած է իշխանին Սինոդի մէջ:

(Շարանակիւն)

Հ. Ն. ԱՅՈՒՆԻՍ

ԱՅԼԵԻԱՅԻՐ

1. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՅՈՒՆԻՍ ԳԵՐԺԱՆԵՐԵՆ

Կ. Կրումախերի Բիւղ. Մատ. Պատմութեան մէջ (էջ 406—407) կը ծանուցուէր 1897ին թէ կը պատրաստուին հայ երկու պատմագիրք՝ Փ. Բիւզանդի եւ Ստ. Ասողկան գերմաններէն թարգմանութիւնք, առաջինն Հ. Գելցերէ եւ Լ. Բաւարյանէ, եւ երկրորդը A. Burekhardt: Մեծանուն հանգուցելոյն ձեռնարկութեան մասին կը պահի տեղեկութիւն. բայց Burekhardt հանած էր ի գլուխ իւր թարգմանութիւնն, որ եւ յանձնուած էր տպագրութեան արգէն 1898ին (Gelzer, Sext. Jul. Africanus und die byz. Chronologie, II, 2, p. 467) եւ ամբողջապէս լոյս տեսաւ անցեալ տարի խորագրոյս ներքեւ. Des Stephanos von Taron Armenische Geschichte, aus dem Altarmenischen übersetzt von H. Gelzer und Aug. Burekhardt. Leipzig